

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Л. Бідоча (Київ)

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ ТА ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

У вивченні найбільшої в історії людства Другої світової війни залишається чимало недосліджених сторінок. Серед них виявилася й тема про українську інтелігенцію в окупаційний період. Щоправда, останнім часом з'явилися передумови для якісного прориву в даній тематичній ніші.

Так, у виданні «Архіви окупації» (серія «Більш не таємно») вперше представлено інформацію про так звані «окупаційні фонди» державних архівів України, які містять чимало нових документів. Актуалізована інформація допомагає розкриттю маловідомих сторінок історії України 1941–1945 рр. у контексті загальнолюдської трагедії найжорстокішої зі світових воєн, що є важливим також з погляду міжнародного співробітництва в гуманітарній сфері, сприяє захисту соціальних інтересів і гідності жертв націонал-соціалістичного режиму, попередженню загрози тоталітаризму, поширенню взаєморозуміння між народами світу. На сторінках видання проступають нові риси війни й окупації.

Нині існує доступ до інших джерельних пластів, зокрема з Архіву СБУ, які дозволяють більш об'єктивно і всебічно висвітлювати події воєнної доби.

З численних стенограм нарад та розмов Гітлера з економічною та військово-політичною елітою Третього рейху, генералами армій, райхсмаршалами прослідковується деяка подвійна позиція щодо українців.

«Українець, як представник пасивного народу, перебуває у полоні природи. Він не може управляти взаємовідносинами, взаємовідносини управляють ним», — зазначалось у таємній директиві фашистського керівництва «Політика управління людьми на Україні». Зарахований до расово неповноцінних, український народ був приречений нацистами більшою частиною на винищення, меншою — на слугування німецьким панам¹.

Погляди А. Гітлера розділяв рейхсмаршал Г. Герінг, який вважав, що німці повинні найперше подбати про забезпечення Німеччини харчами, все інше може прийти згодом. А рейхсляйтер А. Розенберг підкреслював, що в Україні німці повинні звернути увагу на культурний аспект, пробудити історичну свідомість українців.

Гітлер зауважував під час нарад, що така розбіжність думок є нормальним явищем у демократичній системі (напевно, вважав такою свою країну?), тому на закінчення підкреслював, що всі відмінності в поглядах зникнуть, коли почнеться практична діяльність.

За всієї неоднорідності суджень окупаційних інстанцій щодо українського народу та його інтелектуальних здобутків ясно було одне: німці зовсім не збираються перейматися духовними й культурно-освітніми запитами населення, зокрема місцевої інтелігенції.

Новоявлені колонізатори відчували, що український народ не здолати, доки він зберігає духовний потенціал, свою древню культуру. «Не сміємо дати українцям дійти до розуміння, що їхня раса є щось краще, тільки треба переконати їх у чомусь протилежному... Немає сенсу говорити їм про прогрес... Якщо цього не зробимо, то допоможемо виховати майбутню опозицію проти нас,» — говорив фюрер².

Отже, культура ставала перешкодою на шляху реалізації зловісних замірів окупантів щодо України. Неосвіченою, забитою масою було легше керувати, перетворюючи її на рабів.

Так звану «партійну інтелігенцію» гітлерівці вважали фанатично відданою комуністичним ідеалам і всіляко її «знешкоджували». Нейтралізації та ізоляції підлягала інша категорія української еліти — національно свідомо інтелігенція, до якої належали не лише діячі емігрантських політичних груп, члени й симпатички ОУН, західноукраїнські представники «вільних» професій, а й частина радянської інтелігенції, що залишилася на окупованих територіях. Сповідуючи ідею відродження національної державності, вона прирікала себе на переслідування влади, яка й чути не хотіла про постановку політичних питань з боку українців. Нарешті, третю групу представників розумової праці передбачалося використати як «ремісників високої кваліфікації». Вважаючи, що українська інтелігенція не спроможна пропонувати кращі зразки високого мистецтва й літератури, німецькі «культуртрегери» відводили їй роль, у кращому випадку, ретранслятора арійської культури і тих, хто обслуговував смаки її носіїв та шанувальників.

Аналіз преси періоду Другої світової війни, архівних документів свідчить про два взаємопротилежні процеси, які мали місце на теренах Західної України. Перший був зумовлений позицією окупаційної нацистської влади, другий — власне української інтелігенції.

Демонструючи свою «расову перевагу» і намагаючись принизити місцеве населення, яке вони називали «тубільцями», найпершим об'єктом знущань, репресій, арештів, заслань до концентраційних таборів та масових розстрілів нацисти обрали інтелігенцію³.

На початку липня 1941 р. гітлерівцями були розстріляні львівські діячі науки і культури, професори університету і політехніки: Т. Бой-Желенський, Р. Фішер, Р. Лоншан де Бер'є, А. Маурицій, К. Бартель, В. Стожек, Р. Віткевич, В. Круковський.

Про прямі та опосередковані втрати в середовищі львівської інтелігенції свідчать такі цифри: Львівська політехніка у 1941 р. мала 297 осіб професорсько-викладацького складу, 260 осіб навчально-допоміжного персоналу, а в 1944 р. — відповідно 224 та 134 особи. У науково-дослідних установах Львова у 1941 р. працювало 105 наукових працівників, а в 1944 р. — 71⁴.

Друга тенденція зумовлена поведінкою української інтелігенції в складних умовах «нового порядку». Вона була спрямована на реалізацію своєї фахової функції, власно місії — освіти народу, навчання і виховання нового покоління за будь-яких обставин. Та цілу низку середніх навчальних закладів було закрито.

Нацистська політика на окупованих землях не допускала збільшення кількості української інтелігенції. Крім залізниці та суто «українських» установ, в усіх урядах переважала кількість поляків. Вони всіма способами старалися усунути тих українців, які ще в деяких урядах втрималися. Більшість установ була окупована поляками, а українці, які там працювали, не мали жодного значення. Українці були затероризовані й пригноблені поляками, в більшості випадків боялись їх. Працю українцю в державному адміністративному апараті дуже важко було дістати, переважно за протекцією потрапляли туди поляки. Кращі та головні посади також були в руках поляків. Адміністративний апарат тут так само, як скрізь, був сильно централізований. Усі справи вирішував німець, решта урядовців — це тільки технічні робітники. Суди окремо для німців, окремо для місцевого населення. Урядова мова — німецька, побічна — українська, потім польська. За такою чергою в тих умовах друкувалися розпорядження та оголошення⁵.

За німців було відкрито школи з українською мовою навчання, і це дало багато для національного освідомлення молоді, хоча було заборонено викладати історію і географію України. Для такого типу шкіл, які нацисти почали запроваджувати в Україні, радянські вчителі, звичайно, не підходили. Взагалі до них окупаційні власті ставилися з недовір'ям, і небезпідставно. Ось яка характеристика давалася їм в огляді поліції безпеки і СД Києва: «Радянські педагоги були у переважній більшості найзаповзятливіші передавачі загальної радянської політики». Особливо небезпечними визнавалися сільські вчителі — як «відповідальні агенти радянської політики»⁶. Велику кількість українських учителів нацисти відправили на роботу до Німеччини.

Українська еліта розуміла, що будь-яка легальна праця під час окупації буде розцінюватися радянською владою як колаборація. В передвоєнний час морально-політичний стан радянського суспільства зазнав значної деформації, що проявилася у насильницькому насадженні однодумності, створенні обстановки тотальної підозри й страху, в психології людини — почуттям власної другорядності. Це був час, коли велика кількість людей вже не вміла та й не бажала думати про щось високе.

В умовах кризи українського суспільства, в якій воно опинилося на початку війни, коли перед населенням постала проблема, як жити далі, люди не могли тривалий час поводитись індиферентно. Перебуваючи під нищівною диктатурою протягом тривалого часу, вони вже втратили здібність до самоорганізації, самозахисту. Під «найдемократичнішою конституцією» радянської влади ініціатива вважалася майже злочином, а то й взагалі антидержавною змовою. Людей привчили покірно сидіти й тихо чекати, що їм накажуть «згорі». Та рано чи пізно вони повинні були визначитися: сприймати нові порядки, чи перебувати до них в опозиції, чи знайти компромісне рішення. Вибір залежав від багатьох факторів — як особистісних, так і суспільних.

В листі німецького вченого Р. Гіннуса на адресу особливого штабу науки в Берліні проходила думка про те, що особиста структура переживань і сучасний динамізм українського народу є силами, з якими німецька влада обов'язково повинна рахуватися, оскільки ідеологічні вороги рейху віртуозно володіють методами управління людьми. Населення України не є ані тупим, ані примітивним, а у найвищій мірі емоційно реагує на всі події⁷.

Політичні настрої української інтелігенції радянського тилу в умовах війни допомагають зрозуміти причини співпраці з гітлерівцями тієї її частини, яка залишилася на окупованій ворогом території України. Аналіз спецповідомлень агентів НКВС дає змогу дійти висновку, що в її середовищі вже на початку війни чітко виокремилися дві категорії: ті, хто лояльно ставився до радянської влади, і ті, хто розгубився і від постійних нестатків та напівголодного життя дійшов до відчаю, зневірився і не чекав добра від майбутнього⁸.

З оперативних донесень агентів НКВС у ворожому тилу можна скласти уявлення про гамму почуттів і настроїв інтелігенції. Так, в одному з повідомлень йдеться про те, що науковий співробітник АН УРСР професор Лошкар'єв використовує повідомлення про становище на Південному фронті для поширення пліток серед інтелігенції. З його точки зору, «єдиним виходом для нас стала б негайна капітуляція і згода на ті умови, які поставлять нам німці, тобто утворення вільної України, відторгнення прибалтійських держав і Кавказу, зміна у внутрішній політиці». Академік Сельський також критикує командування Червоної армії і вважає, що «немає дисципліни, організації як в армії, так і в тилу»⁹. Такі політичні погляди висловлювала частина української інтелігенції в умовах радянського тилу, коли була хоч якась можливість не померти від голоду та холоду.

В іншому документі керівництва НКВС йдеться про журналіста В. Марченка, який співробітничав з німцями. За походженням українець, він був фанатичним прибічником нової «Руської держави», на протигагу більшовицькій державі. Марченко вважав, що нову «Руську державу» можна створити не стільки мечем Німеччини, скільки методами політичної та національної мобілізації¹⁰.

Отже, зрозуміло, в якому становищі опинилися ті, хто був покинутий напризволяще на окупованій території і намагався вижити, але, інша річ — якою ціною.

На чолі міської управи м. Дніпропетровська німці поставили інженера Л. Соколовського, який до війни працював начальником планового відділу Дніпропетровського заводу металургійного обладнання. В 1937 р. його було виключено з членів профспілки. Німецька влада присвоїла йому звання доктора технічних наук і відправила в ряд німецьких міст — Берлін, Дрезден... переймати досвід. Повернувшись до Дніпропетровська, Соколовський виступив по радіо з вихваланням нацистського режиму в Німеччині, чудової організації промисловості і сільського господарства, а також «щасливого» життя німецького народу¹¹.

Директором Київської судовой фабрики заводу «Ленінська кузня» при німцях був інженер Н. Надененко. Він грубо поводився з робітниками, вислужувався і зрештою виїхав з німцями¹².

Мером м. Ворошиловграда німецьке командування призначило інженера Азарова, який раніше працював на одному з місцевих заводів. Він організував через міську управу реєстрацію спеціалістів для використання їх на відбудові заводу «Октябрьская революция». Перед відступом Червоної армії завод підірвали. Відбудувати його без завозу нового обладнання було майже неможливо. Частина спеціалістів — інженер Алексинцев, старий член партії (син пішов до партизанського загону), колишній директор Ворошиловградського млина, член ВКП(б) Нестеренко, після реєстрації у міській управі почала виготовляти нові креслення для заводу¹³.

У листопаді 1941 р. було пограбовано один з кращих музейних закладів України — Київський музей російського мистецтва. В його приміщеннях залишалися неевакуйованими понад 60 картин, що являли собою значну цінність і, як відзначалось у довідці німецького фахівця, «могли дати досить чітке уявлення про розвиток мистецтва в Росії»¹⁴. Директором музею стала П. Кульженко (Голубкова), людина, добре відома в колах художньої інтелігенції Києва, друга дружина місцевого видавця С. Кульженка. Вона займалася не тільки суто адміністративними справами, а й читала лекції для німецьких військово-службовців. Так само із знанням справи «забезпечувала» директриса вивезення німцями перед вступом до Києва радянських військ майже 1,5 тис. експонатів. Востаннє майно київського музею, як і саму Кульженку, бачили у замку Вільденгоф на околиці Кенігсберга у грудні 1944 р.¹⁵ Відтоді сліди музейних скарбів загубилися. Що ж до П. Кульженко, то її в Німеччині було заарештовано органами держбезпеки засуджено за пособництво окупантам. Відбувши покарання, вона оселилася в Костромі і більше в Київ і не повернулася.

На окупованій території залишилася досить велика група українських артистів. У розвідзведенні опергрупи НКВС УРСР від 1 вересня 1942 р., надісланому на ім'я М. Хруцова, повідомлялося: «Серед відомих акторів залишилися і перербують нині на службі окупантів Гмиря — соліст Харківського театру опери та балету, кінорежисер Кавалерідзе, оперні артисти Ігор Зейферт і М. Донець-Тессейр, композитор Ступницький». Далі в документі наводився список артистів Києва, Харкова та Полтави, які з різних причин не змогли чи не захотіли евакуюватися в тил¹⁶.

На суто німецьку установу був, наприклад, перетворений Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка. Групи його акторів побували з спектаклями й безпосередньо на фронті. Український оперний театр дістав визначення «опергангауз», і на його постановки не допускалися місцеві жителі. Безроздільним господарем тут став його «шеф» — «інтендант» Вольфганг Брюкнер, брат придворного композитора Гітлера — Антона Брюкнера. Знущаючись над українськими артистами, серед яких, до речі, були висококваліфіковані співаки, за його словами, «барани», він позбавляв останніх продовольчого пайка. А свою «місію» формулював так: поки я в театрі, тут звучатиме тільки німецька музика. «Цей театр — моя німецька домівка. Я тут повний господар»¹⁷.

З числа голодуючих артистів окупанти створювали напіваматорські драматично-опереткові та концертні трупи. Їх використовували для розваг німецьких військовослужбовців у кафе-шантанах, кабаре, вар'єте та інших подібних низькопробних видовищних закладах, мета відкриття яких чітко сформульована у спеціальній інструкції, виданій одним з вищих нацистських адміністраторів генерал — губернаторства Франком: «Насамперед слід прагнути вульгаризації... Художні виступи не повинні містити в собі ніякої думки»¹⁸.

Однак слід враховувати той факт, що чимало людей творчої праці, орієнтовані за роки радянської влади на приховування своїх переконань, ідеологічне пристосуванство, схильні до меркантильної політизованості власної творчості, звично замінювали одного «замовника» на іншого.

В перший період окупації в м. Харкові українськими націоналістами була створена «Просвіта», мета якої полягала в тому, аби довести, що український народ має право на самостійне існування. Це були люди літнього віку, які влаштовували музичні вечори. Членом «Просвіти» був професор хіміко-технологічного інституту Крамаренко. Він навіть носив значок-тризуб. Відвідували ці засідання й представники німецького командування. Великого впливу на місцеве населення «Просвіта» не мала, тому що це був маленький гурток¹⁹.

Великий ентузіаст української пісні і фанатичний керівник відділу культури й освіти М. Приходько всі справи хорового мистецтва вів на власну руку. Під його керівництвом гастролі капели бандуристів на Волині несподівано перетворилися на велику національну демонстрацію. Особливо виразно такий прояв мав місце у великому селі Жидачеві, куди з'їхалося кілька тисяч чоловік на освячення символічної могили борців за Україну. Приїзд і виступ перед таким людським морем капели бандуристів, а надто ще й прикінцева патріотична промова адміністратора, — все це викликало такий ентузіазм і патріотичну демонстрацію, що не на жарт налякало німців. Вони негайно наказали капелі повертатися до Києва. Це вже була грізна пересторога. В Києві адміністратора капели одразу викликали до штадткомісаріату й наказали, щоб капела терміново готувалася виїхати до Німеччини. Там, мовляв, вона даватиме концерти перед українськими робітниками, що їх десятками тисяч навезли німці на працю до райху. Капела стала бранкою завойовників²⁰.

Незалежно від секції мистецтва і будь-якого порозуміння з нею, а з санкції відділу пропаганди штадткомісаріату, в Києві почало діяти творче об'єднання письменників. Відбулося навіть кілька прилюдних його засідань. Організатором їх був молодий літератор Юрій Кандіїв. Він в останні роки перед війною починав успішну кар'єру в радянській літературі. То було звичайне читання у гурті читачів і товариське обговорення прочитаного. Декламувала цикл непоганих ліричних мініатюр Ніна Калюжна. У неї були всі дані стати доброю поетесою, бо, наприклад, пізніше вона написала знамениту ліричну поезію «Нагадай, бандуро, співами ...». Але подальша доля цього літератора не була щасливою. В її поетичних початках у Києві, редактор газети «Нове українське слово» К. Штепа залучив її як співавтора до написання поеми на честь

«Гітлера-Визволителя». Молоде дівча пішло на підмову цього німецького вислужника, чим скомпрометувало себе в очах української патріотичної громади, зокрема націоналістично настроєної молоді. Вже в еміграції, в якомусь із таборів переміщених осіб, де Калюжна виступала з читанням своїх нових поезій, її освистали й цілковито зігнорували. Не за читані нові поезії, а за її минуле оспівування «Великонімецьчини». Це так вплинуло на вразливу душу творчої людини, що вона ізолювалася і безслідно зникла з поетичного й суспільного еміграційного обр'ю²¹.

Було б несправедливим вважати запроданцями всіх, хто співпрацював з окупантами. Чимало порядних людей внаслідок безвихідного становища пішли на роботу в установи, створені гітлерівцями. При цьому вони використовували свою посаду для того, щоб допомагати людям.

Серед них був і професор П. Буйко, який врятував від вивезення з Київщини понад тисячу осіб, за що був страчений гітлерівцями.

Інженер С. Рейсний влаштувався на роботу в м. Києві на фірму «Карл Бернс», оскільки інших засобів для виживання він не мав. На службі допомагав своїм людям влаштуватися на роботу, діставав броню, щоб не відправили до Німеччини. Таким чином врятував багатьох робітників від неволі²².

У міру того, як фронт відкочувався на схід і створювалася ілюзія нормалізації життя, деякі ентузіасти із середовища місцевих інтелектуалів робили спроби відродити хоч якісь установи освіти і науки, причому дехто з них плекав надії на «культурну німецьку націю», яка, мовляв, з розумінням поставиться до прагнень українських кіл, піде в цьому питанні назустріч.

Ініціатива згуртування творчих працівників на базі української національної ідеї виходила від «похідної групи» ОУН (в основному від членів мельниківської фракції), що прибула до Києва разом з німецькими військами. Організаторські функції виконував поет і вчений О. Ольжич-Кандиба. Його осередок, до якого входила, зокрема, і О. Теліга, створив у Києві спілки письменників, музикантів, лікарів, музейних працівників, інженерів. При редакції газети «Українське слово» було створено видавництво з тією ж назвою, а також політичний клуб інтелігентів ім. гетьмана Павла Полуботка. Олена Теліга налагодила випуск нелегального журналу «Літаври». Крім того, певний час видавалися часописи «Розбудова нації» та «Український вісник» (редакція останнього знаходилась у Берліні).

Навколо цих друкованих органів гуртувалися професори Є. Онацький, Я. Шумелда, Ю. Шевельов, літератори М. Степовий, С. Ярошенко, Д. Гумена, А. Любченко, І. Головка, брати Царинники, Т. Осьмачка, В. Пачовський, М. Зеров та інші. Дехто з письменників не утримався від спокуси використати політичну кон'юнктуру. В пресі з'явилися «оди», присвячені Гітлеру, німецьким «визволителям».

Однак політична обстановка в окупованій Україні, як і умови напівлегального існування митців, не сприяли їх літературній творчості. В органі львівських письменників визнавалося: «Подача нових, готових до друку творів поки невеличка. Мабуть, велика кількість одержуваних щодня вражень надає поки що творчій розгін письменників, заставляючи їх чекати, аж поки заспояться перевтомлені нерви»²³. З метою бодай мінімального стимулювання літературного процесу в червні-липні 1943 р. у Харкові та Києві було проведено конференцію письменників Лівобережної України і «день українського письменника». Організатори цих заходів намагалися, хоч із запізненням, орієнтувати їх учасників на «з'ясування тих обов'язків, що стоять перед українцями в найважливішій справі — переможному закінченні війни»²⁴.

Злиденні умови існування, житлова проблема, смерть рідних, відсутність можливості заробити собі на життя, застосовувати свій творчий потенціал

відкидали інтелігенцію на периферію життя і породжували відповідні настрої. Багато з тих, хто перебував на окупованій території, чекав від німців чогось зовсім іншого, ніж те, що відбулося насправді. «Носії нової цивілізації», хизуючись знанням і вмінням цінувати живопис, архітектуру, класичну музику й літературу, на практиці часто виявляли внутрішню бездуховність, цинізм і брутальність у поведженні з тими, хто творив культуру.

Якщо звернути увагу на попередні плани окупантів, то вони жодним чином не передбачали (навіть у перспективі) відновлення мережі вищих навчальних закладів для підготовки кваліфікованих спеціалістів з місцевого населення, оскільки всі ланки керівництва мали охопити німці. Фахівців з рейху повинно було вистачити для підпорядкування економічного потенціалу України воєнним інтересам Німеччини. Відомою є думка Гітлера про те, що вища освіта в Україні має бути заборонена.

Керівник групи «Наука», створеної у Києві, доктор фон Франк'є у звіті про стан української освіти й науки наголошував: «Жодна німецька служба не відчувала потреби у послугах вузів (інститутів) гуманітарного профілю»²⁵. На запити місцевої професури він постійно відповідав, що «відродження академічних досліджень, а також вищої освіти можливе за «нового порядку» лише через багато років»²⁶. Бригадефюрер СС Квітцрау, який займався створенням у Києві «Збірного інституту науково-технічного профілю», відкидав навіть саму ідею існування українських гуманітарних інститутів, що, на його думку, «бачаться як наукові барахолки»²⁷.

Проте військово-політичні та соціально-економічні реалії досить швидко змусили окупантів переглянути свою політику щодо вищої технічної освіти в Україні. Зважаючи на гостру потребу спеціалістів з вищою освітою для медицини, промисловості, сільського господарства, А. Розенберг 21 січня 1942 р. направив підлеглим інстанціям розпорядження «Про політику щодо вищої школи в рейхскомісаріаті «Україна». Це було зроблено для того, щоб студенти старших курсів змогли завершити навчання з цих спеціальностей. При зарахуванні на навчання проводилась обов'язкова ідеологічна й політична фільтрація довоєнного контингенту студентів. Викладацький склад збережених факультетів також мав пройти обов'язкову перевірку на політичну благонадійність. Встановлювався постійний контроль за викладацькою та науково-дослідницькою діяльністю допущених до роботи українських педагогічних працівників вищої кваліфікації.

Проте всі розмови навколо відновлення системи професійної освіти в Україні так і залишилися розмовами. Нацистське керівництво вбачало в Україні передусім резервуар продовольства та дешевої робочої сили, а в умовах стратегічного наступу Радянської армії по всьому фронту окупанти взагалі відмовилися від планів підготовки спеціалістів вищої кваліфікації з українців. Щойно відкриті вузи і факультети невдовзі, як правило, закривалися²⁸.

Львівський професор М. Заріцький, побачивши, як німці розпалювали пічку книжками з університетської бібліотеки, сказав їм, що це — дуже цінне видання, що вони є набутокм загальнолюдської культури. Відповідь була майже афористичною: «Нам не потрібна ваша культура, нам потрібні ваші чорнобли»²⁹.

Щоб зводити кінці з кінцями, вчорашні викладачі вузів, інженери шукали будь-якого заробітку. І. Богданов, заступник директора з навчальної роботи механіко-машинобудівного інституту м. Харкова згадує: «Коли німці зайшли в місто, вся інтелігенція харківських технічних навчальних закладів зібралася в інституті. Що робити? Вирішили об'єднатися в політехнічний інститут. Вибрали директором професора Терещенка. Завдання — зберегти те, що можна. Ніхто не оформляв, ніхто не визнавав. Ми оформили себе самі. Багато померло

з голоду. Через деякий час отримали урочисто 30 обідів на 350 чоловік в їдальні управи. Ставилась тарілка якоїсь рідини, без хліба, без ложки, як свиняче пійло.

Почали виробляти сірники, мило. З виручених грошей платили зарплату»³⁰.

На долю професора М. Сахарова випало отримувати німецький пайок. Він склався з 1 кг мокрого жита та 2 солоних огірків на тиждень. Наступного тижня огірки заміняли мерзлим кормовим буряком. Однак становище було таким, що і за цим пайком стояла черга³¹.

В Німеччині велику увагу приділяли Українському фізико-технічному інституту. Зареєстрували 60 чол., у тому числі головного механіка І. Корольова. Зарплату не отримували. Були видані посвідчення. Це дало право співробітникам інституту вільно ходити по місту. Ніякої науки не було. Професори Шенгинський, Борисо-Глібський сходились на тому, що це нагадувало концентраційний табір, в який зібрали людей і тримали їх там протягом тривалого часу³².

Вкрай дезорганізоване суспільне життя, відсутність необхідних умов для роботи та й самого бажання працювати, звичайно, не сприяли успішній діяльності цих установ. «Наша робота нагадує гру в ляльки», — так оцінювали деякі науковці ефективність своєї праці. У доповідній записці наркома держбезпеки України С. Савченка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка про поведінку вчених в умовах окупації зазначалося: «за матеріалами, що у нас є, переважна більшість науково-технічної інтелігенції, залучена німцями для роботи в інститутах, науково-дослідної роботи не вела»³³.

Професор А. Дьяков був академік-пенсіонер. Маючи 72 роки, жив на гроші від продажу речей. Після розгрому квартири сім'я залишилася без будь-яких засобів до існування. крім пенсії, яка виплачувалася нерегулярно³⁴.

Рівень пенсійного забезпечення був дуже низьким і охоплював людей пенсійного віку вибірково — за ознакою корисності новій владі. Та частина інтелігенції, що прислужилася новій владі, пенсіями була забезпечена. Наприклад, на клопотання ректора Одеського університету міський голова Г. Пинтя видав наказ, згідно з яким 1943 р. 65 професорів, які отримували академічні пенсії через Одеський університет, дістали знижку плати за квартиру, світло та опалення на 50%³⁵.

Менш пристосовані долати життєві незгоди люди розумової праці часто не витримували їх і, продавши чи обмінявши на харч усі свої речі, ставали легкою здобиччю голоду, смертоносних хвороб, злиднів.

Професор К. Савич-Заболоцький залишився живим завдяки нелюдським зусиллям дружини, яка за 200 і більше кілометрів ходила обмінювати речі на продукти харчування. Коли наставала зима, такі міняльники десятками замерзали на дорогах. Кому щастило виміняти зерна, додому донести його було складно, адже за ночівлю господині треба було дати 3 склянки зерна, три карбованці за довідку та поліцаєві хабаря. А на базарі борошно коштувало по 35 крб. за склянку, сало — по 1500 крб. за кілограм. І міняти вже не стало чого, німці забирали за обмін усе, що було в квартирах³⁶.

Вчені були першими жертвами грабіжників. Такою була доля академіка В. Шапошникова. У своєму листі до О. Богомольця з Праги, куди його було вивезено німцями у вересні 1945 р., він пояснював, що під час евакуації залишився в Києві через хворобу дружини, розповідав про поневіряння під час окупації: «...Жорстокі умови життя, що склалися в Києві протягом осені та зими 1941–1942рр., перевершили всі наші побоювання, ми так бідували і були пригнічені, зазнавали такого голоду і холоду, що були змушені шукати виходу з такого становища»³⁷.

І без того тонкий шар інтелігенції став незмірно тоншим. Нація у цілому зазнала непоправної моральної травми — набагато помножився страх, посія-

ний кривавим терором гітлерівців. А вбога й раніше матеріальна база культури, освіти, науки на тривалий час стала зовсім злиденною.

Люди помирали, оскільки переконувались у тому, що життя не має сенсу, не має мети, що в перспективі їх не очікує нічого, окрім жахів, породжених «новим порядком».

У нелюдських умовах «нового порядку», що перетворив Україну на суцільний «табір смерті», виникали й нелюдські форми мистецтва приречених — у єврейських гетто, «робочих таборах». У Янівському таборі смерті колишні студенти Львівської консерваторії таємно від гітлерівців та їхніх поплічників влаштовували «естрадні концерти», на яких виконували складені ними пісні та вірші про своє неймовірно важке становище. У таборі було створено симфонічний оркестр, до якого входили 40 в'язнів — колишніх професійних музикантів, під керівництвом професора тієї ж консерваторії Штрипса і диригента Мундта. Цим відомим музикантам і композиторам керівництво табору запропонувало написати мелодію під назвою «Танго смерті» на Пісках (під Львовом), «психологічно» настроюючи приречених на смерть. Незадовго до ліквідації табору німці розстріляли всіх оркестрантів, включаючи Штрипса і Мундта³⁸.

З цього морально-психологічного стану українська інтелігенція у певній своїй частині не змогла вийти не лише по закінченні війни, а й донині. Посттравматичний синдром поглиблювала та обставина, що ніхто не очікував такої довготривалої, виснажливої війни, окупації та пов'язаних з ними голоду, холоду, геноциду. В цьому розумінні війна стала справжнім випробуванням сили духу, стійкості і життєвої витривалості народу України.

Звісно, така жорстока політика відносно еліти українського суспільства не могла не викликати обурення українства, відвертала його від більшовицького тоталітаризму. Значна частина представників української інтелігенції разом зі своїми родичами емігрувала на Захід.

Андрій Палій, скінчивши Празьку політехніку, став одним із найактивніших організаторів громадського й господарського життя в Галичині.

Друга світова війна перекреслила його плани й надії, увірвала біографію керівника «Маслосоюзу». Андрій Палій опинився з родиною в Канаді, де його статус нічим не нагадував статус «домашній». Тільки уявити: визначний громадський діяч, один із найпомітніших представників української еліти змушений заробляти на прожиття миттям пляшок у молочарні. Життя довелося починати спочатку. Аж із самісіньких — найнижчих! — низів. Усе те просто роздушило цього амбітного чоловіка. Він майже постійно був пригнічений, часто впадав у депресію. Це й скоротило його вік³⁹.

Придавлені неймовірно жорстоким гнітом окупаційного режиму, люди часто навіть не мріяли про задоволення своїх культурних запитів, а нечисленні «острівці» культури в силу об'єктивних умов, які склалися в окупованій Україні, були надто політизовані, що не сприяло їх популяризації серед широких верств населення.

Під час окупації для більшої частини інтелігенції відбулась різка зміна соціального статусу: втративши звичні соціальні зв'язки і становище в суспільстві, стабільні джерела матеріальних статків, колишні службовці й представники творчих професій, здебільшого не могли адаптуватися до нових умов існування, втрачали морально-етичні й політичні орієнтири.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 70, спр. 110, арк. 72.

² Там само. — Арк. 167.

- ³ Стефанюк Г. Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.) // Архіви окупації 1941–1944. — К., 2006. — С. 816.
- ⁴ Львів. Історичні нариси. — Л., 1996. — С. 520.
- ⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3838, оп. 1, спр. За, арк. 17.
- ⁶ Там само. — Ф.4620, оп.3, спр.378, арк. 426
- ⁷ ЦДАГО України — Ф. 57, оп 4, спр. 127, арк. 5.
- ⁸ Шайкан В. Ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації // Архіви окупації 1941–1944. — К., 2006. — С. 675.
- ⁹ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 23, спр. 125, арк. 4.
- ¹⁰ Там само. — Ф 57, оп. 4, спр. 119, арк. 2.
- ¹¹ Там само. — Арк. 73.
- ¹² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 77, спр. 141, арк. 25.
- ¹³ Там само. — Оп. 23, спр. 124, арк. 2.
- ¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 2,спр. 63, арк. 3.
- ¹⁵ Вечірній Київ. — 1983. — 17 трав.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 51, 52.
- ¹⁷ Там само. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 40.
- ¹⁸ Література і мистецтво. — 1945. — 8 берез.
- ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 58.
- ²⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Книга друга. — Торонто, 1998 р. — С. 53, 54.
- ²¹ Там само. — С. 55–56.
- ²² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 304, арк. 144.
- ²³ Календар-альманах на 1943 рік. — Львів, 1942. —С. 123.
- ²⁴ Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» // Український історичний журнал. — 1993. — № 11–12. — С. 29.
- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 8.
- ²⁶ Там само. — Арк. 9.
- ²⁷ Там само. — Арк. 11–14.
- ²⁸ Потільчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) // Архіви окупації 1941–1944. — К., 2006. — С. 787.
- ²⁹ ЦДАГО України. —Ф. 166, оп. 2, спр. 63, арк. 3.
- ³⁰ Там само.— Ф. 1, оп. 70, спр. 110, арк. 60.
- ³¹ Там само. — Арк. 22.
- ³² Там само. — Арк. 24.
- ³³ Там само. — Оп. 23, спр. 549, арк. 2.
- ³⁴ Там само. — Оп. 70, спр. 52, арк. 47.
- ³⁵ Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941–10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації 1941–1944. — К., 2006. — С. 830.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 70, спр. 52, арк. 48.
- ³⁷ Там само. — Арк. 50.
- ³⁸ Нюрнберзький процес. — М., 1959. — Т. 111. — С. 215.
- ³⁹ Слабоштицький М. Не загублена українська людина. — К., 2004. — С. 180